

Araştırma-İnceleme

**ORTAÇAĞ TÜRK-İSLÂM DEVLETLERİNDE
HÜKÜMDARIN ADALET SEMBOLÜ: DÎVÂNÜ'L-
MEZÂLİM**

Mehmet ŞEKER¹

Öz: Bütün Türk-İslâm devletlerinde halka adil davranma esas kabul edilmiştir. Türkler, gerek İslâm öncesi dönemde gerekse İslâmî dönemde kurmuş oldukları devletlerde her zaman adli teşkilata gereken önemi vermişlerdir. Türk devletlerinde adli meselelerin çözümü kavuşturulmasında İslâm hukukunun yanı sıra Töre'ye de müracaat edilmiştir. Ortaçağ Türk-İslâm devletlerinde adli teşkilat içerisinde bulunan en önemli yargı uygulaması ise hükümdarın bir nevi adalet sembolü olan Dîvânü'l-Mezâlim'dir. Bunun için Ortaçağ Türk-İslâm devletlerinin devlet yönetiminde adli teşkilatın ve Dîvânü'l-Mezâlim'in çok önemli bir yeri ve görevi bulunmaktaydı. Çünkü adaletin sağlanması hükümdarın en öncelikli görevlerinden birisiydi. Dîvânü'l-Mezâlim, normal mahkeme kadısının görev ve sorumluluklarından tamamen farklı bir yargı yetkisini yerine getiren bir üst mahkeme konumunda bulunmaktadır. Dîvânü'l-Mezâlim'e öncelikli olarak hükümdar başkanlık ederdi. Hükümdar Dîvânü'l-Mezâlim'e başkanlık etmediği zamanlardaysa vezir, nâib vb. görevliler bu işe nezaret ederdi. Dîvânü'l-Mezâlim, yönetici sınıfla tebaa arasında bir arabulucu konumunda olup halkın nabzını yoklayan en önemli kanallardan, hukukî yollardan birisiydi. Dîvânü'l-Mezâlim'in kurum olarak günümüzde doğrudan bir karşılığı olmasa da modern yargı sistemlerinden bazılarıyla birtakım münasebetleri söz konusudur. Makalemizde Ortaçağ'da hâkimiyet tesis eden Türk-İslâm devletlerinde bulunan adalet sistemini ve bunun önemli bir cüzü olan Dîvânü'l-Mezâlim'in ihdası, gelişimi, teşkilat yapısı ve işleyişi, günümüz yargı sistemleriyle olan ilişkileri gibi konular ele alınarak bilgi verilecektir.

Anahtar Sözcükler: Dîvânü'l-Mezâlim, Türk-İslâm, Ortaçağ, Adalet.

¹ Arş. Gör. Dr., Düzce Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.
mehmetseker@duzce.edu.tr

IN MEDIEVAL TURKISH ISLAMIC STATES THE RULER'S JUSTICE SYMBOL; DÎVÂNU'L-MAZÂLİM

Abstract: In all Turkish-Islamic states treating people fairly has been accepted as a principle. The Turks attach importance to judicial organizations in the states which they established before the Islam or Islamic period. Töre has been applied to solve judicial affairs in addition to Islamic law in Turkish states. In medieval Turkish-Islamic States the most important Judicial practice in the judicial organization is Dîvânu'l-Mazâlim which is a kind of judicial symbol of the ruler. For this Medieval Turkish-Islamic States tradition the forensic organization had a very important place and task. The provision of justice was one of the most important tasks of the ruler. Dîvânu'l-Mazâlim is a superior court which is fulfilling a totally different jurisdiction from normal court Muslim judge's task and responsibilities. The ruler was preside at Dîvânu'l-Mazâlim with priority. When the ruler was not preside at the officials like vizier, naib, etc. Dîvânu'l-Mazâlim was in position of intercessor which was one of the most important channels to see how the land lies of the public's pulse between the ruling class and vassal. Although Dîvânu'l-Mazâlim has not a direct counterpart as an institution today, it has some relations with some of current modern judicial systems. In this rescript, Turkish-Islamic state's justice system which established dominance in the middle ages, and Dîvânu'l-Mazâlim's emergence, development, organizational structure and functioning issues will be discussed. Besides, giving information about this institution's relations with the modern judicial systems.

Key Words: Dîvânu'l-Mazâlim, Turkish-Islamic, Middle Ages, Justice.

Giriş

Tarih boyunca tüm Türk devletleri, kurmuş oldukları devletlerde her zaman adalete gereken önemi vermişlerdir. Adaletin tesis edilmesi görevi hükümdarların en başta yapmaları gereken vazifelerden birisi olmuştur. Türk devletlerinde adalet ya hükümdarlar tarafından ya da devlet ileri gelenleri tarafından tesis edilmiştir.

Devlet yöneticilerinin halklarına zulmettikleri zamanlarda devreye yöneticileri de yargılayabilen bir mekanizma yani Töre/Yasa devreye girmiştir.

Türk devlet ileri gelenleri adaletin yanında yer almıştır. Adaletin yanında yer almayan yöneticiler olduğu durumlarda halkın içinde bulunan, aynı zamanda halk tarafından önde görülen kimseler halkına zulmeden yöneticilere karşı gelmişlerdir. Örneğin Oğuz Kağan Destanı'nda Oğuz Kağan, halkına zulüm eden tehlikeyi yani yönetimi bertaraf ederek hükümdarlık makamına çıkmıştır (Koca, 2011: 517-518). Bunun yanı sıra Dokuz Oğuz Menkıbesi'nde semavî bir kız (Gök Kız), Böğü Han'a kutlu bilgileri öğretmiş, cihanın fethine başlamalarını ve adaletli olmalarını istemiştir (Gökalp, 1975: 83-84). Ayrıca Hunlarda bazı ailelerin başında bulunan şahısların, mahkemelerden sorumlu olup yargıçlık görevini yerine getirdikleri bilinmektedir (Koca, 2010: 98). Bu ve benzeri örneklerden de anlaşılacağı üzere Türk devlet ileri gelenleri, halkın

saadeti ve devletin ayakta kalabilmesi için adalet sistemini her zaman etkin kılmışlardır.

Bu makalede Ortaçağ Türk-İslâm devletlerinde bulunan adalet konusu ve bunun en önemli ve en etkili bir cüzü olan Dîvânü'l-Mezâlim konusu ele alınmıştır. Ayrıca bu kurumun gelişimi, fonksiyonları, diğer yargı sistemleri ve modern yargı sistemleriyle olan münasebetleri gibi konular üzerinde durulmuştur.

1. İslâm Öncesi Ortaçağ Türk Devletleri'nde Dîvânü'l-Mezâlim

İslâm öncesi Türk Devletleri'nde hükümdarlar, devletin ve milletin reisi vasfıyla “Yargu” ve “Yolak” adındaki mahkemelerde adaletin temin edilmesi için çalışırlardı (Turan, 1998; C. I, 120).

Türk hükümdarları, yargı teşkilatının da en büyük yetkilisi olarak büyük davalara kendileri bakıp yargılama yaparlardı. Attila, Doğu Roma elçilik heyeti içerisinde kendisine suikast düzenlemek isteyen elçilik üyesini kendisi yargılamıştır (m.448) (Kafesoğlu, 2004; 80). Bu durum Türk hükümdarlarının en üst yargılama sistemine başkanlık ettiğini göstermektedir.

Türk devletlerinin hakanlarının ya da devlet ileri gelenlerinin zaman zaman devletin en yüksek mahkemesine başkanlık etmeleri Türk devletlerinin yargı sisteminin başındaki en yetkili kişiler olduğunu akla getirmektedir. Göktürk Devleti'nin kağanları bazı zamanlarda yargıçlarında bulunduğu devletin en yüksek mahkemesine başkanlık edip davalara bakardı. Ayrıca hükümdarın dışındaki yüksek rütbeye sahip devlet adamlarının da adaletin tesisi için görevli oldukları görülmektedir. Göktürklerin meşhur devlet adamı Ton Yukuk'un bu yüksek mahkemede adaletin yerine getirilmesi için görev yapmış olduğu görülmektedir (Koca, 2010: 98). Dolayısıyla adaletin temin edilmesinde ve hukukun tesisinde ya hükümdarın ya da devlet yönetimindeki en üst dereceli görevlilerin mesul olduğu müşahede edilmektedir.

Uygur Devleti hakanı Alp İlteber'in annesi hakan adına haksızlığa uğrayan halkın şikâyetlerini dinler ve sıkıntılarını çözüme kavuştururdu. Bunun yanında Hakan'ın annesi, adaleti sarsmak isteyenlere de gerekli olan cezayı verirdi (Taneri, 1997: 339).

Oğuzlarda bir şahıs, işlenen büyük bir suçtu Türk hükümdarının nâibi olan Kül-erkin'e götürürdü. Yargı işlerinden sorunlu olan Kül-erkin de meclis oluşturarak meseleyi çözüme kavuştururdu (Şeşen, 2012: 13-14).

Hazarlarda yedi başkadı bulunmaktaydı. Bu başkadılardan ikisi Yahudilerin, ikisi Müslümanların, ikisi Hıristiyanların, birisi de hem Slavlar ve Rusların hem de kitabî dinlere mensup olmayan diğer milletlerin adlî işlerine bakmaktaydı. Dolayısıyla Yahudi dinine mensup hükümdar ailesi ve devlet ileri gelenlerinin davalarına bakan başkadılar Yahudi olup Tevrat'a göre hüküm vermekte, Müslüman başkadılar Kur'an'a göre, Hıristiyan başkadılar İncil'e göre ve kitabî dinlere mensup olmayan kadı da kendi âdet ve törelerine göre hüküm vermekteydi. Bunun neticesinde de Hazar ülkesinde adalet ve emniyetin tesis edildiği bir ortam meydana gelmişti (el-Mes'udî, 1973: C. I, 179-180). Ayrıca

Hazar Devleti'nde bulunan Müslümanların ekseriyeti Hanefî mezhebinden olmakla birlikte Şâfi mezhebinden olanlarda bulunmaktaydı (Taşağıl, 1998: C. XVII,119). Diğer Türk devletlerinde olmayan farklı bir dinî ve adlî yapının Hazarlarda olduğu görülmektedir. Toplum bünyesinde bulunan her dinî grubun kendilerine ait başkadılarının olması, o dönemde çok ileri seviyede bir adlî sistemin ve muhakeme usulünün olduğunu göstermesi açısından oldukça önemlidir.

İslâm öncesi Türk devletlerinde adaletin tesis edilmesine her zaman önem verilmiş olup bu görev hükümdar ve devlet ileri gelenleri vasıtasıyla yerine getirilirdi.

2. Ortaçağ İslâm Devletleri'nde Dîvânü'l-Mezâlim

Ortaçağ İslâm Devletleri'nde Dîvânü'l-Mezâlim'e bakmak halifenin en başta bakması gereken görevlerden birisiydi. Bu dönemde halife Dîvânü'l-Mezâlim'e bakmıştır. Halifenin bu göreve bakmadığı zamanlarda ise halife adına, vezir gibi yüksek rütbeli kişiler bu göreve bakmıştır.

Dîvânü'l-Mezâlim görevine bizzat Hz. Peygamber de bakmıştır. Hz. Peygamber tayin ettiği görevlilerin hükümlerini tenkit edip onlarla bunun değerlendirmesini yapardı (el-Kettânî, 2012: C.1, 381).

Hz. Peygamber gibi halefleri olan Râşit Halifelerde Dîvânü'l-Mezâlim davalarına bakardı. Özellikle Hz. Ömer'in hilafeti esnasında bu davalarla ilgilendiğine dair birçok örnek mevcuttur. Örneğin Hz. Ömer her sene Hac'da valilerin icraatlarını takip eder, insanların valilerinden isteklerini dinler ve ayrıca insanların taleplerini valilerinden ve hâkimlerinden istemesi meselelerini ele alırdı. Hz. Ömer'in yapmış olduğu bu uygulamalar, istinaf ve adliye meclislerinin aslımı oluşturmaktadır (el-Kettânî, 2012: C.1, 381).

Hz. Peygamber ve Raşit Halifeler devrinden sonra Emevîler'de Dîvânü'l-Mezâlim'e bakardı. Emevîler'de Dîvânü'l-Mezâlim için belirli bir gün tahsis eden ilk şahıs Emevî Halifesi Abdümelik b. Mervan'dır. O, Dîvânü'l-Mezâlim'e doğrudan bakmanın dışında özel bir gün tahsis etmişti. Abdümelik b. Mervan bu davalarla ilgili olarak bir sıkıntıyla karşılaştığı ve bir hükme ihtiyaç duyduğu zaman, davaları kadısı İdris el-Ezdî'ye gönderir ve o da hükümleriyle bu meseleleri çözüme kavuştururdu. Bu durumda Kadı İdris el-Ezdî'nin mübaşir ve Abdümelik b. Mervan'ın da âmir konumunda olduğu müşahede edilmektedir (el-Maverdî, 1989: 104).

Emevîlerden sonra Abbasî halifelerinden bazıları da Dîvânü'l-Mezâlim'e bakmıştı. Abbasîlerden bu işe bakan ilk şahıs Halife Mehdî'dir. Daha sonra Hâdî, Harun er-Reşîd, Me'mûn, Dîvânü'l-Mezâlim'e bakmıştır. Abbasîlerde son olarak da Dîvânü'l-Mezâlim'e bakan şahıs ise Halife Muhtedî'dir (el-Maverdî, 1989: 104). Abbasîler döneminde Dîvânü'l-Mezâlim kurum şeklini almıştır (Yeniçeri, 2004: C. XXIX, 516).

Fâtımî komutanı Cevher, Mısır'a gelince Dîvânü'l-Mezâlim davalarına baktı. Cevher halkın şikâyetlerini dinlemek amacıyla her cumartesi Dîvânü'l-Mezâlim

oturumları tertip ederdi (el-Makrîzî, 1998: C. III, 50; Tabâtabâî, 1365: XXVII, 100).

Cevherden sonra Fâtîmî halifeleri Dîvânü'l-Mezâlim görevine bakma işini kâdilkudâtlara ya da bir kısım önde gelen devlet adamlarına verirlerdi (Zeydan, 1328: C.I, 224). Dolayısıyla Fâtîmîlerde Dîvânü'l-Mezâlim'e bir süre kâdilkudâtlar bakmış, daha sonraysa devamlı olarak vezirler bu işe bakmıştır (Uzunçarşılı, 1988: 373).

Fas'ta Muvahhidî (1130-1269) sultanları haftanın bazı günlerini halkın şikâyetlerini dinlemek için Dîvânü'l-Mezâlim oturumları düzenlerdi (Tabâtabâî, 1365: XXVII, 101).

Sudan'da 12. ve 13. yüzyıllarda kurulan İslâm hanedanlıklarında da pazartesi ve perşembe günleri olmak üzere haftada iki gün halkın şikâyetlerini dinlemek üzere toplanılırdı (Tabâtabâî, 1365: XXVII, 101).

Görüldüğü üzere Hz. Peygamberden itibaren İslâm devletlerinde adaletin tesisine ve bu meyanda Dîvânü'l-Mezâlim'e bakılmıştır.

3. Ortaçağ Türk-İslâm Devletleri'nde Dîvânü'l-Mezâlim

İslâmî dönemde Türk devletlerinin hükümdarları Dîvânü'l-Mezâlim adındaki yüksek mahkemelerde adalet dağıtmış ve bu işe büyük önem vermişlerdir (Turan, 1998; C. I, 120; Taneri, 1997: 339).

Dîvânü'l-Mezâlim'in Türkçesinin “*Yuvuluk'us-Sultan*” olduğu görülmektedir. Sultanın başkanlık ettiği bu mahkeme büyük siyasî suçlara bakan bir üst mahkeme konumundaydı (Kafesoğlu, 2004: 369).

Karahanlı hükümdarları Dîvânü'l-Mezâlim toplantıları tertip ederek tebaasında bulunan kimselerden zulüm ve haksızlığa uğrayanları dinlerlerdi. Ayrıca Karahanlılarda “*Sâhibü'l-Mezâlim ve'l-Ahkâm*” görevinin bulunduğu da bilinmektedir (Yusuf Has Hâcib, 2003: 185-186; Genç, 2002: 132, 180-181, 234).

Gazneliler Devleti'nde Sultan Mahmud ve Sultan Mesud Dîvânü'l-Mezâlim'e bakmıştır. Onlar halkın şikâyetlerini dinlemek üzere haftada iki gün toplanırlardı (Nizâmü'l-Mülk, 1999: 63; Tabâtabâî, 1365: XXVII, 100-101, 270).

Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey, Nişabur'un 1038 yılında Gaznelilerin elinden alınmasından üç gün sonra şehre girdiğinde ilk yaptığı icraatlardan birisi Dîvânü'l-Mezâlim oturumları düzenleyerek orada halktan gelen şikâyetlere bakmasıdır (Turan, 1998; C. I, 186). Selçuklularda siyasi olarak büyük suç işleyen sorumlular sultanın bizzat nezaret ettiği Dîvânü'l-Mezâlim'de yargılanırlardı. Aynı şekilde Selçuklularda vezir olarak Nizâmü'l-Mülk, haftada iki gün Dîvânü'l-Mezâlim oturumlarına başkanlık etmekteydi (Yeniçeri, 2004: C. XXIX, 517). Ayrıca Nizâmü'l-Mülk yazmış olduğu “*Siyâset-nâme*” adlı eserinde Sultan Mahmud'un davrandığı gibi Melikşah'ın da haksızlığa uğrayan kişilere bizzat kendisinin adalet dağıtması gerektiğinin zorunlu olduğunu belirtir (Nizâmü'l-Mülk, 1999: 156). Melikşâh adil bir sultan olup zulüm ve haksızlığa

maruz kalan şahısları dinler, hak sahiplerine haklarını verir ve bunu yanında suç işleyen kişileri de cezalandırırdı (Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 2010: 132).

Harezmşahlar Devleti'nde başında bir kumandanın olduğu ve örfî kanunlara göre hüküm veren yüksek bir mahkeme yani Dîvânü'l-Mezâlim bulunmaktaydı. Harezmşahlar Devleti'nin merkezinde ve diğer askerî merkezlerde Dîvânü'l-Mezlim bulunmaktaydı. Bunun yanı sıra Harezmşahlar ordusunda da Dîvânü'l-Mezlim bulunmaktaydı (Köprülü, 2002: C. V, 451).

Türkiye Selçuklu Devleti de Büyük Selçuklular'da olduğu gibi haftada iki gün Dîvânü'l-Mezâlim oturumları gerçekleştirmişlerdir. Ayrıca Türkiye Selçuklu Devleti sultanları, İslâm hukukunu ilgilendiren davaları kadıya havale ederler, örfî hukuka ait davaları da Dîvânü'l-Mezâlim'de çözüme kavuştururlardı (Taneri, 1997: 344). Sultan I. Gıyâseddin Keyhüsrev adaleti her şeyin üzerinde tutar ve ona göre davranırdı. Sultan, pazartesi ve perşembe günleri olmak üzere haftada iki gün oruçlu olarak "Dîvânü'l-Mezâlim" ya da "Dâdgâh" diye adlandırılan yüce mahkemeye çıkar, zulme maruz kalmış kimselerin davalarına bakardı (Koca, Aralık 2016: Yıl: V, S. 5, 61).

Dârü'l-Adl diye adlandırılan "Yüksek Mahkeme" yi İslâm Tarihi'nde ilk inşa eden kimse el-Melik el-Âdil Nureddin Mahmud b. Zengî olup bu binayı Şam'da yaptırmıştı. Ayrıca Zengîler Devleti'nde Şam'ın yanı sıra Halep'te de Dîvânü'l-Mezâlim'e bakmak için Dârü'l-Adl inşa edilmişti. Bu Yüksek Mahkeme'de, devlet kademesinde yer alan yüksek rütbeli görevlilerle alakalı davalara bakılarak çözüme kavuşturulurdu (el-Makrîzî, 1998: C. III, s. 51).

Eyyübîler Devleti'nde Selahaddin Eyyubî, selefi olan Nureddin Mahmud Zengî gibi adaletin yerine getirilmesi için pazartesi ve perşembe günleri Dârü'l-Adl'de oturum düzenlerdi (el-Makrîzî, 1998: C. III, s. 52). Zengîler'in yapmış olduğu Dârü'l-Adl'i Eyyubîler de Kahire'de inşa etmişlerdi (Uzunçarşılı, 1988: 373).

Altınorda Devleti'nde adlî işlere başlangıçta Yargucu ve yardımcıları bakarken İslâmiyetin hâkim olmasından itibaren ise şer'î davalara kadı'nın, Yasa ve Töre'ye ait davalara da Yargucu ve yardımcılarının baktığı bilinmektedir. Görüşülen dava şer'î meselelere aitse hükmü kadı verir, şayet dava Yasa ve Töre'ye ait olursa o zaman hükmü Yargucu ve yardımcıları verirdi (İbn Battûta, 1992: 362; Kafalı, 2005: 56).

Çağatay Hanlığı'nda (m.1227-1345) adlî görevin başında Yasa Emîri bulunmakta olup yargı işlerine Yargucu diye adlandırılan hâkimler bakmaktaydı. Ancak devlette ilk zamanlar bu işlere Yargucu ve yardımcıları bakarken İslâmiyetin yayılışından itibaren Altınorda Devleti'ne bağlı olan Harezm ülkesinde olduğu gibi davaların şer'î kısmına kadılar bakmakta, Yasa ve Töre'ye ait kısımlarınaysa Yargucu ve yardımcıları bakmaktaydı (Kafalı, 2005: 56).

Türk-İslâm devletlerinde Dîvânü'l-Mezâlim'e bakma görevi her zaman devletin yerine getirmesi gereken en önemli sorumluluklardan birisi olmuştur.

4. Dîvânü'l-Mezâlim Görevi

Dîvânü'l-Mezâlim, normal mahkeme kadısının hüküm vermekten veya hükmü icra etmekten aciz kaldığı meselelerde kendisinden güç bakımından daha üstün birisinin baktığı uygulamadır. (el-Makrîzî, 1998: C. III, 50). Dîvânü'l-Mezâlim görevine bakıp bunları çözüme kavuşturan kişiye de “Sâhibu'l-Mezâlim” denirdi (el-Kalkaşandî, 1914: C. V, 452).

Dîvânü'l-Mezâlim'in kadı'nın göreviyle yarışan ve hatta onun daha da üstünde olan yargı yetkisini yerine getiren bağımsız bir yargı kuruluşu hüviyetinde olduğu görülmektedir. Bu kurum, kadı emrinden tamamen farklı bir emrin yargı yetkisidir ve özellikle de kadının yargı yetkisine maruz kalındığı konularda geleneklere ve adalete göre karar verirdi (Tyan, 1960: 110). Adaletin tesisinde, hukukun tesis ve icra edilmesinde en üst yargılama mekanizmasının Dîvânü'l-Mezâlim olduğu anlaşılmaktadır.

Dîvânü'l-Mezâlim sistemi özünde, dilekçelerin temsil edilmesi için bazı kanallardan oluşmaktaydı ve amacı devleti belirli sorunlar konusunda dilekçe verenlerin yararına olacak şekilde hareket etmeye ikna etmektir (Nielsen, 1985: 133). Dolayısıyla Türk-İslâm devletlerinde tebaa arasındaki eşitliğin sağlanması ve hukukun tesisi adına en etkili mekanizmanın Dîvânü'l-Mezâlim olduğu anlaşılmaktadır.

5. Dîvânü'l-Mezâlim'in Başlıca Görevleri

İslâm hukukçuları Dîvânü'l-Mezâlim'in görevleri hususunda on madde üzerinde ittifak etmektedir. On madde halinde Dîvânü'l-Mezâlim'in görevlerini ilk defa ortaya koyan Maverdî'dir. Daha sonra gelen hukukçular ve tarihçiler bu konuda Maverdî'nin söylediklerini tekrar etmişlerdir.

Maverdî, Ebu Ya'lâ el-Ferrâ ve Nüveyrî gibi müelliflerin on madde halinde sıralamış oldukları Dîvânü'l-Mezâlimin başlıca görevleri şunlardır:

Dîvânü'l-Mezâlim'de; vali tarafından zulme ve haksızlığa uğrayan bir kimsenin şikâyetine, vergi memurlarının yapmış olduğu usulsüzlüklere, dîvânların kâtiplerinin denetimlerine, maaşlı memurların uğradığı haksızlıklara, gasp edilen malların geri asli sahiplerine iadesine, vakıf mallarının denetimlerine, normal mahkeme kadılarından hükmün icrasını gerçekleştiremeyenler olduğu zaman onların yerine davalara bakmaya, kamu yararının gözetildiği işlerde muhtesib aciz kaldığı zaman onların yerine davalara bakmaya, bazı ibadetlerin ve harp işlerinin denetimine, kavgalara ve hasımlar arasındaki olaylara bakıp hüküm verme gibi görevlere bakılırdı (el-Maverdî, 1989: 107-111; Ebu Ya'lâ el-Ferrâ, 2000: s. 76-79; en-Nüveyrî, 2004: C. VI, s. 228-230). Genel olarak Dîvânü'l-Mezâlim'de büyük hukukî davalara ve üst rütbeli devlet görevlilerinin davalarına bakılıp çözüme kavuşturulduğu görülmektedir.

6. Dîvânü'l-Mezâlim'e Başkanlık Eden Kimseler

Devlet ileri gelenleri zulüm ve haksızlık yaptığı için Dîvânü'l-Mezâlim tesis edilmişti (Yüzbekî, 1988: 191). Bu görevlileri ancak devlet bürokrasisindeki üst düzey görevliler yargılayabilirdi. Mezâlim Mahkemesi'nin başkanlığı, yüksek

makam sahibi bir kişiye isnat edilirdi (Abd el-Mün'im, 1983: 21). Bunun için Dîvânü'l-Mezâlim'in başkanı ya devlet başkanı yani halife/sultan, ya vezir ya da vali olurdu (el-Maverdî, 1989: 102). Ayrıca devlet başkanı tarafından kendilerine yetki verilen görevliler de Dîvânü'l-Mezâlim'e başkanlık ederdi (Şeşen, 1983: 133-134). Devlet başkanı en üst yargı sistemine bizzat başkanlık etmediği zaman kendisine vekâlet edecek üst düzey bir görevliyi bu iş için görevlendirdiği anlaşılmaktadır.

İslâm Devleti'nin gittikçe büyümesinden dolayı Dîvânü'l-Mezâlim görevi de devlette gittikçe büyük işlerden birisi haline gelmiştir (Yüzbekî, 1988: 191). Halifelerden sonra, halkı dinleme ve onları kabul etmek görevini dönemin vezirleri ve nâzırları üstlenmiş olup bu görevlilere "Nâibü'l-Halife" denmiştir (Tabâtabâî, 1365: XXVII, 99). Bazı dönemlerde de Dîvânü'l-Mezâlim'e kadılar bakmıştır. Ayrıca adliye teşkilatının başında bulunan başkadının davalara bakmadığı zamanlar, onun yerine tayin ettiği nâibler davalara bakardı (Şeker, Haziran 2017: S. 82, 165). Dîvânü'l-Mezâlim'e bakmak için görevlendirilen kişinin sultan adına bu işe nezaret ettiği anlaşılmaktadır.

7. Dîvânü'l-Mezâlim Görevlileri

Dîvânü'l-Mezâlim'e başkanlık eden kimse; muhafızlar ve güvenlik görevlileri, kadılar (hâkimler) ve hakemler, fakihler (hukukçular) ve bilirkişiler, kâtipler ve şâhitler (noterler) olmak üzere beş sınıf görevli hazır olduğunda oturumu açıp davalara bakardı (el-Maverdî, 1989: 107). Bunlara ilaveten Dîvânü'l-Mezâlim'de Müzekkî (Sâhibü'l-Mesâil), "Nakîbler", "Mübâşir" (Sâhibü'l-Meclis), "Muhzır", "Kâsim"; "Seccân" (Sâhibü's-Sicn) ve "Tercüman" gibi görevlilerde bulunurdu (Atar, 2003: C. XXVII, 340). Ayrıca zamana ve zemine göre farklılık arz etmekle beraber bu görevliler haricinde bazı görevlilerde bulunabilirdi.

8. Dîvânü'l-Mezâlim'in İşleyişi

Dîvânü'l-Mezâlim kurumunun kendine has bir işleyiş sistemi bulunmaktaydı. Oturumların düzenlendiği belirli günler, toplantı yerleri ve toplantı zamanları bulunmaktaydı.

8.1. Dîvânü'l-Mezâlim'in Toplantı Günleri ve Toplantı Zamanları

Bir kimse Dîvânü'l-Mezâlim bakmak için tayin edildiği zaman o kişi, bu iş için belirli bir gün tahsis ederdi. Anlaşmazlığı olan kimseler de o günde o kimseye gelerek meselelerinin halli için müracaat ederlerdi (en-Nuveyrî, 2004: C. VI, 228).

Hız. Peygamber ve Raşit Halifeler döneminde Dîvânü'l-Mezâlim için tayin edilmiş belirli bir gün yoktu. Dîvânü'l-Mezâlim davaları için belirli bir gün ayıran ilk şahıs Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervan'dır. (el-Maverdî, 1989: 104). Abbasî halifesi Me'mun halkın şikâyetlerini dinlemek için pazar günlerini Dîvânü'l-Mezâlim oturumları için tahsis etmişti (Zeydan, 1328: C.I, 223).

Mısır'da Tolunoğulları Devleti'nin kurucusu Ahmed b. Tolun (254-270/868-883/884)'un bizzat kendisi haftanın iki gününü halkın şikâyetlerini dinlemeğe

ayırmıştı. Tolunoğullarından sonra Mısır'da kurulan İhşidîler 323-334 (934/935-945/946/) yıllarında önceleri çarşamba günleri, daha sonra h.355-357 (m.965/966-967/968) yıllarındaysa Kâfur el-İhşid, her hafta cumartesi günleri Dîvânü'l-Mezâlim işleriyle meşgul olurdu. Kâfur el-İhşid'in bizzat kendisi bu işle uğraşmış olup Nâibu's-Saltana olduğu dönemde (h.340/m.951-952) bu görevi yapmıştır.

Gazneliler Devleti'nde Sultan Mahmud ve Sultan Mesut döneminde halkın şikâyetlerini dinlemek üzere haftada iki gün toplanılan günlerden birisi çarşambaydı (Nizâmü'l-Mülk, 1999: 63; Tabâtabâî, 1365: XXVII, 100-101, 270). Selçuklular Devleti'nde vezir olarak Nizâmü'l-Mülk haftada iki gün Dîvânü'l-Mezâlim oturumlarına başkanlık ederdi. Anadolu Selçuklu Devleti'nde de Büyük Selçuklular'da olduğu gibi haftada iki gün Dîvânü'l-Mezâlim oturumları tertip edilirdi (Yeniçeri, 2004: C. XXIX, 517).

Fâtımîler döneminde Cevher halkın şikâyetlerini dinlemek maksadıyla tekrar Mısır'da her hafta cumartesi günü Dîvânü'l-Mezâlim oturumları düzenlemeye başladı (Tabâtabâî, 1365: XXVII, 100). Bir dönem Mısır'da Fâtımî başkadıları salı ve cumartesi günleri davalara bakmışlardır (el-Makrîzî, 1998: C. II, 152; Üner, 1978: 88).

Selaheddîn Eyyûbi haftada iki gün pazartesi ve perşembe günleri Dîvânü'l-Mezâlim işleriyle meşgul olup hem seyahat sırasında ve hem de halkın huzuruna çıkarak insanların şikâyetlerini dinlemekle meşgul olmaktadır (Tabâtabâî, 1365: XXVII, 101).

Memlûkler Devleti'ne gelince Bahrî Memlûkler Dönemi'nde Dîvânü'l-Mezâlim oturumları pazartesi ve perşembe günleri yapılırdı (el-Ömerî, 1986: 102). Burcî Memlûkler Dönem,'nde ise el-Melik ez-Zâhir Berkûk önceleri pazar ve çarşamba günleri Dîvânü'l-Mezâlim davalarına bakarken daha sonraları bu günleri salı ve cumartesi olarak değiştirmiş ve üçüncü bir gün olarak da cuma günü ikindi sonrasını eklemiştir (el-Makrîzî, 1998: C. III, 53). Bu durumun Memlûkler Devleti'nin sonuna kadar da bu son haliyle devam ettiği anlaşılmaktadır.

Dîvânü'l-Mezâlim'in toplantı zamanlarına bakılacak olursa Dîvânü'l-Mezâlim'e bakan sultanlar, genellikle bu iş için sabahın erken saatlerini tercih ederlerdi.

Fâtımî Devleti'nde vezirler halkın şikâyetlerini dinlemek amacıyla genellikle haftada iki gün Dîvânü'l-Mezâlim oturumu düzenlerdi. Ebû el-Ferec Yakub b. Yusuf b. Killis h.368-380 (m.978/990-991) yıllarında her sabah namazdan sonra, halkın şikâyetlerini dinlemek için oturum tertip ederdi (Tabâtabâî, 1365: XXVII, 102). Fâtımî vezirlerinin haftada iki gün Dîvânü'l-Mezâlim oturumlarını sabah namazından sonra tertip etmekte oldukları görülmektedir.

Memlûkler Devleti'nde Baybars döneminde olduğu gibi Muhammed b. Kalavun ve evlatları döneminde de pazartesi ve perşembe günleri gün doğmadan, sabahın erken saatlerinde Dîvânü'l-Mezâlim'e bakılarak adalet tevzi edilirdi.

Bunun yanı sıra Burcî Memlûklar Dönemi'nde ki sultanların, düzenli olarak tertip etmiş oldukları Dîvânü'l-Mezâlim oturumlarında genel olarak gün doğumu vaktini tercih ettikleri anlaşılmaktadır (Şeker, 2017: 180-181).

8.2. Dîvânü'l-Mezâlim'in Toplantı Yerleri

Hız. Peygamber anlaşmazlıkları bulunduğu yerde çözerdi. Râşid Halifelerin dördü de anlaşmazlıkları halletmek için mescitte otururlardı. Aynı şekilde Kadı Şüreyh, eş-Şa'bî ve Yahya bin Ya'mer de mescitte hüküm verirdi (el-Kettânî, 2012: C.1, 384). Hâkim, camide oturması gereken yeri özgürce seçerdi. Hicri III. asırda bazı hâkimler, kışın caminin üst kısmında ve yazın da doğu kenarındaki yapının ortasında duruşmayı yaparlardı. Başka hâkimler de caminin sütunlarından birine dayanarak bu sütunların yanında otururdu (Tyan, 1960: 279).

Abbâsî Halifesi Me'mun, Horasan'da bulunduğu dönemlerde her gün Merv Câmisi'ne gelip orada halkın şikâyetini dinleyerek adaleti temsil ederdi (Tabâtabâî, 1365: XXVII, 99). Ayrıca bir dönem Fâtımî başkadıları Mısır'da Amr İbnü'l-As Câmî'sinin bitişiğinde olan meydanda ipek bir makam üzerine oturup davalara baktığı görülmektedir (el-Makrîzî, 1998: C. II, 152).

Memlûklar Devleti'nde Bahrî Memlûklar Dönemi'nde ilk başta Sâlihiyye Medreseleri'nde Dîvânü'l-Mezâlim oturumları düzenlenmesine rağmen daha sonraları Dârü'l-Adl, Eyvân ve Eyvânü'l-Kebîr'de oturumlar düzenlenirdi. Burcî Memlûklar Dönemi'nde ise İstablü's-Sultânî'de Dîvânü'l-Mezâlim oturumları tertip edilirken bazen de Saray ve Sultan Makamı, Meydân vb. yerlerde oturumlar tertip edilirdi (Şeker, 2017: 181-193).

8.3. Dîvânü'l-Mezâlim'in Diğer Yargı Sistemleriyle Münasebeti

Dîvânü'l-Mezâlim'in İslâm adliye teşkilâtında bulunan kazâ, hisbe vb. müesseselerle yakın bir ilişkisi bulunmaktadır. Mesela Kadı'nın yürütme yetkisine sahip olmaması veya hukukî kuralların belirlediği sınırlar nedeniyle kadı'nın etkisiz kaldığı yerlerde, Dîvânü'l-Mezâlim devreye girerdi (Nielsen, 1985: 114).

Dîvânü'l-Mezâlim kadısının hüküm verme yetkisi varken muhtesibin iyiliği emretme ve kötülüğü yasaklama görevi bulunmaktadır ancak hüküm verme yetkisi yoktur. Dîvânü'l-Mezâlim kadısı baktığı davalarda hemen hüküm vermez, karar vermede acele etmez. Buna karşın muhtesib görevini hızlı bir şekilde uygulayarak yerine getirirdi (Yüzbekî, 1988: 191).

Dîvânü'l-Mezâlim'in bazı modern yargı sistemleri arasında da birtakım münasebetler bulunmaktadır. Dîvânü'l-Mezâlim, bazı görev ve fonksiyonları yönünden günümüzdeki Danıştay, Yargıtay ve Sayıştay'a benzemektedir (Yeniçeri, 2004: C. XXIX, 517). Ayrıca Dîvânü'l-Mezâlim, Temyiz yani İstinaf Mahkemesi'nin görev ve sorumluluklarını da yerine getirirdi (Atar, 2003: C. XXVII, 339).

Sonuç

Dîvânü'l-Mezâlim yargı kontrolü ve disiplinini yerine getiren bir sistemdir. Bunun yanında Dîvânü'l-Mezâlim, devlet otoritesinin gücünü kullanarak zulüm ve haksızlık edenleri yaptıkları işten menetme ve adaletli davranmaya sevk etme işidir.

Öncelikli olarak Dîvânü'l-Mezâlim kurumunun; zulüm, haksızlık ve memurların yetersizliği ile ilgilenmekte olduğu görülmektedir. Bu kurum, devlet bünyesinde meydana gelen ve halk tarafından kasıtlı veya kasıtsız yapılmış hatalar veya adaletsizliklerle de uğraşmaktaydı. Ancak Dîvânü'l-Mezâlim'in çalışma şekli, hâkimi olan bir mahkemeden ziyade idari bir sistemi akla getirmektedir.

Sonuç olarak şunu belirtmeliyiz ki Ortaçağ'da Türk-İslâm devletlerinde bulunan adalet sisteminde hukukun tesis ve icrasında en üst ve en önemli yargı unsuru Dîvânü'l-Mezâlim'dir. Bu kurum, günümüzdeki modern yargı sistemlerine birtakım görev ve icraatları yönüyle benzemekte ancak bunlardan hiçbirisinin birebir karşılığı konumunda olmamaktadır. Buna karşın Dîvânü'l-Mezâlim, günümüzdeki modern yargı sistemlerinin görev ve icraatları yönüyle hepsinden bazı özellikleri bünyesinde barındıran bir üst yargı sistemi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kaynakça

- Abd el-Mün'im, H. (1983). *Dîvânü'l-Mezâlim-ortaya çıkışı-gelişimi-ihhtisas alanları-modern yargı sistemleriyle karşılaştırması*, Beyrut: Dâr eş-Şurûk.
- Atar, F. (2003). "Mahkeme", *İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara, C. XXVII, 338-341.
- İbn Battûta (1992). *Rihle İbn Battûta*, Beyrut: Dâr Sâdır.
- Ebu Ya'lâ, Muhammed bin el-Hüseyin el-Ferrâ (2000). *el-Ahkâm es-Sultâniyye* (Nşr. Muhammed Hâmid el-Fakî), Beyrut: Dâr el-Kütüb el-İlmiyye.
- Genç, R. (2002). *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, Ankara: T.T.K. Basımevi.
- Gökalp, Z. (1975). *Türk Töresi*, İstanbul.
- Kafalı, M. (2005). *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*, Ankara: Berikan Yayınevi.
- Kafesoğlu, İ. (2004). *Türk Millî Kültürü*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- el-Kalkaşandî, Ebû el-'Abbâs Ahmed b. 'Ali. (1914-1922). *Subh el-'Aşâ fi Sinâ'at el-İnşâ*, Kâhire: el-Matbaa el-Emîriyye.
- el-Kettânî, M. A. (2012). *Nizâmü'l Hükümeti'n-Nebeviyye-et-Terâtibü'l-İdâriyye*, 2 Cilt, Kahire.
- Koca, S. (2010). *Türk Kültürünün Temelleri-2*, Ankara.

- _____ (2011). “Oğuz Kağan Destanının Türk Kültür Tarihi Bakımından Değeri” *Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, Ankara: Berikan Yayınevi.
- _____ (Aralık 2016). “Türkiye Selçuklu Devleti’nin Temel İç ve Dış Politikaları ve Sultan I. Gıyâseddin Keyhüsrev”, *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, Yıl: V, S. 5.
- Köprülü, F. (2002). “Ortaçaman Türk Hukukî Müesseseleri”, *Türkler Ansiklopedisi*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, C. V, 438-463.
- el-Makrîzî, Takiyy ed-Dîn Ahmed b. ‘Ali. (1998). *el-Mevâ’iz ve el-İ’tibâr bi Zikr el-Hitat ve el-Âsâr* (Tah. Muhammed Zeynuhum-Medîha eş-Şerkâvî). Kâhîre: Mektebe Medbûlâ;
- el-Maverdî, Ebî el-Hasan Ali bin Muhammed bin Habîb. (1989). *Kitâb el-Ahkâmü’s-Sultâniyye ve el-Vilâyet ed-Dîniyye* (Tah. Ahmed Mübârek el-Bağdâdî). Kuveyt: Mektebe Dâr İbn Kuteybe.
- el-Mes’udî, Ebu’l-Hasan Ali b. el-Hüseyin b. Ali. (1973). *Murûcu’z-Zeheb ve Meâdinu’l-Cevher* (Tah. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamid). Beyrut: Dâr el-Fikr.
- Nielsen, J. S. (1985). *Secular Justice in an Islamic State: Mazâlim under the Bahrî Mamlûks, 662/1264-789/1387*. Leiden.
- Nizâmü’l-Mülk. (1999). *Siyâset-nâme* (Haz. Mehmet Altay Köymen). Ankara: TK Basımevi.
- en-Nuveyrî, Şehâbüddîn Ahmed bin ‘Abd el-Vahhâb. (2004). *Nihâyet el-Ereb fî Funûn el-Edeb* (Tah. Necîb Mustafa Fevâz ve Hikmet Keşlî Fevâz). Beyrut: Dâr el-Kütüb el-İlmiyye.
- el-Ömerî, İbn Fazlullah Şihâbüddîn Ebî el-Abbâs Ahmed b. Yahya. (1986). *Mesâlik el-Ebsâr fî Memâlik el-Emsâr Devle el-Memâlik el-Ûlâ* (Tah. Dorothea Krawulsky). Beyrut: el-Merkez el-İslâmî li’l-Buhûs.
- Reşîdü’l-Dîn Fazlullah. (2010). *Cami’ü’t-Tevârih-Selçuklu Devleti* (Trc. Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Şeker, M. (2017). *Memlûklerde Dîvânü’l-Mezâlim (1250-1517)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi), Ankara.
- _____ (Haziran 2017). “Fâtımîlerde ve Memlûklerde Dört Mezhep Başkadılarının Tayini”. Ankara: *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, S. 82. s. 163-170.
- Şeşen, R. (2012). *İbn Fadlan Seyahatnamesi*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- _____ (1983). *Salâhaddin Devrinde Eyyûbiler Devleti*. İstanbul.
- Tabâtabâî, H. M. (1365). “*Dîvân-ı Mezâlim*”. Tahran; Ferheng-i İrân-zemîn, XXVII, 98-118.
- Taneri, A. (1997). *Türk Devlet Geleneği*. İstanbul.
- Taşagıl, A. (1998). “Hazarlar” *İslâm Ansiklopedisi (TDV)*. İstanbul, C. XVII.

- Turan, O. (1998). *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*. C. II, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Tyan, E. (1960). *Histoire de L'organisation Judiciaire en Pays D'islam*, Leiden.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*. Ankara.
- Üner, M. O. (1978). *Memlûklular'da Dinî ve Adli Kurumlar* (Basılmamış Doçentlik Tezi, Atatürk Üniversitesi). Erzurum.
- Yeniçeri, C. (2004). "Mezâlim", *İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. Ankara, C. XXIX.
- Yusuf Has Hâcib (2003). *Kutadgu Bilig* (Trc. Reşid Rahmeti Arat). Ankara: TTK. Basımevi.
- Yüzbekî, T. S. (1988), *Dirâse fî en-Nuzum el-Arabiyye ve el-İslâmiyye*. Bağdat.
- Zeydan, C. (1328). *Medeniyyet-i İslâmiyye Târihî* (Trc., Zeki Meğamız). Derseâdet: İkdâm Matbaası.